

Наталя ГРАБАР (Київ)

ЛЕСЬ КУРБАС У СПОГАДАХ ІРИНИ СТЕШЕНКО

Постать знаменитого українського актора, режисера, театального діяча, перекладача, публіциста, драматурга Леся Курбаса (1887–1937), без сумніву, є однією з найвиразніших в історії українського театру. Знайомство з ним було знаковим для його сучасників, а його творчі здобутки завжди приваблювали театрознавців, істориків, які у своїх дослідженнях користуються, зокрема, і спогадами осіб з оточення Леся Курбаса.

Особистість режисера не лише за життя, а й по смерті привертала увагу сучасників, публіцистів, колег, тому не випадково про нього було написано безліч спогадів і статей. Загалом, спогади про Леся Курбаса охоплюють всі періоди його життя та діяльності. Серед них і такі, що змальовують період існування театру “Березіль”¹.

До них належать і мемуари онуки видатного українського письменника, театального та громадського діяча Михайла Старицького – Ірини Іванівни Стешенко (1898–1987), яка стала актрисою театру Леся Курбаса “Березіль” через рік після його заснування, з 1923 р., і була свідком усіх ключових та доленосних подій у театрі. Зокрема, у 1926 р. разом з театром вона переїжджає до Харкова. Продовжує працювати в театрі й тоді, коли 1933 р. Леся Курбаса усунуто з посади художнього керівника, а його місце за призначенням Народного комісаріату освіти зайняв актор і режисер театру Мар’ян Крушельницький². У 1935 р. театр “Березіль” було перейменовано на Харківський український драматичний театр ім. Т. Г. Шевченка. У ньому Ірина Стешенко продовжувала працювати до 1949 р.³, після чого присвятила себе перекладацькій справі.

¹ Леся Курбас: спогади сучасників / За ред. В. С. Василька, упоряд. М. Г. Лабінський. – К., 1969. – 359 с.

² Крушельницький Мар’ян Михайлович (1897–1963) – український актор, режисер, педагог, народний артист СРСР. Учень В. Юрчака і Леся Курбаса. Сценічну діяльність почав 1916 р. у Тернополі. 1921–1923 рр. – в Руському народному театрі у Львові. З 1924 р. – актор, з 1933-го – художній керівник, режисер і актор театру “Березіль” (з 1935 р. – Харківського українського драматичного театру ім. Т. Г. Шевченка). 1952–1963 рр. – актор і режисер (з 1954 р. – головний режисер) Київського українського драматичного театру ім. І. Франка. З 1936 р. займався педагогічною діяльністю, з 1947 р. – професор.

³ З перервою у 1936–1944 рр.

В умовах панування тоталітаризму перші публікації спогадів про Леся Курбаса стали можливими лише в середовищі представників політичної еміграції. Серед них – актори і режисери В. Блавацький⁴, Ю. Григоренко⁵, В. Інкіжинов⁶ та ін.⁷. Пізніше в Ганновері та Нью-Йорку виходили праці Й. Гірняка⁸.

Після розвінчання культу особи, у період “відлиги”, коли розпочалася ліквідація репресивної системи та масова реабілітація репресованих діячів, стало можливим повернення культурної спадщини 1920-х – 1930-х років. Зокрема, у липні 1956 р. у пресі з’явилося повідомлення про реабілітацію Леся Курбаса. Так з 1960-х років почався тривалий і складний процес повернення його імені. В цьому плані спогади є цінним джерелом для глибшого розуміння процесу протистояння митця й системи. За нових умов у колег Курбаса по “Березолі” виникла необхідність писати правдиві, об’єктивні спогади. Тоді ж почалася масштабна робота над збірником спогадів про Леся Курбаса (за редакцією колишнього актора і режисера театру В. Василька⁹,

⁴ Блавацький Володимир Іванович (1900–1953) – український актор і режисер. Очолював театри Західної України: “Заграва”, Український льодовий театр, театр ім. І. Тобілевича, ім. І. Котляревського, Львівський оперний театр. Працював у трупі В. Коссака, в театрі ім. Лесі Українки, “Березолі”. З 1945 р. – керівник ансамблю українських акторів у Німеччині, Австрії, США, української радіостанції у Філадельфії.

⁵ Точних даних про особу не встановлено.

⁶ Інкіжинов Валерій Іванович (1895–1973) – радянський і французький кіноактор, режисер кіно і театру, педагог. У 1930 р. відмовився повертатися в СРСР з Парижа. В еміграції знявся в 44-х фільмах.

⁷ *Блавацький В.* Моя праця з Лесем Курбасом: уривок із споминів // МУР: література, мистецтво, критика: альманах / Об-ня укр. письм. “Мистецький український рух”. – Мюнхен: Карлсфельд, 1946. – Ч. I. – С. 90–95; *Григоренко Ю.* Режисер Лесь Курбас: (фрагмент із спогадів) // Молода Україна. – Торонто, 1955. – Ч. 27. – Листопад. – С. 18–20; *Інкіжинов В.* Контур, степ і доля: Валерій Інкіжинов розповідає про свою працю в театрі Леся Курбаса // Україна і світ. – Мюнхен, 1955. – № 14. – С. 60–63.

⁸ Гірняк Йосип Йосипович (1895–1989) – український актор і режисер. Дебютував на професійній сцені 1915 р. в Театрі українських січових стрільців. Працював в Українському драматичному театрі ім. І. Франка (1920–1921), “Березолі” (1922–1923). Репресований 1933 р. В 1942–1944 рр. – у драматичній трупі Львівського оперного театру, у 1944–1949 рр. – в еміграції в Австрії, Німеччині, з 1949 р. – у США. Очолював Український театр в Америці (1953–1955), Театр слова (1956–1964). Праці: *Гірняк Й.* Лесь Курбас // Україна і світ. – Ганновер, 1958. – Зош. 18. – С. 44; *його ж.* Український театр і диктатура партій // Листи до приятелів. – Нью-Йорк, 1965. – Кн. 8/10. – С. 3–14.

⁹ Василько Василь Степанович (справжнє прізвище – Миляєв; 1893–1972) – український режисер, актор, педагог, театрознавець, народний артист СРСР. Сценічну діяльність почав з 1912 р. у Театрі М. Садовського. Працював у “Молодому театрі” (1918–1919), Першому театрі Української Радянської республіки ім. Шевченка (1919–1920), “Кийдрамте” (1920–1921), театрі “Березіль” (1922–1926). Очолював Харківський Червонозаводський театр (1928–1933), Донецький театр ім. Артема (1933–1938), Чернігівський театр ім. О. Кобилянської (1943–1948), Одеський театр ім. Жовтневої революції (1926–1928, 1939–1941, 1948–1955). Один із засновників Музею театрального, музичного та кіномистецтва України у Києві.

упорядником став театрознавець М. Лабінський¹⁰); цей збірник вийшов друком у 1969 р.¹¹. Автори спогадів на офіційному рівні зіткнулися з численними перешкодами у своїй роботі, а після виходу книжки не могли не завважити її недоліків. Однак значення її опублікування вони добре розуміли; так, актриса С. Федорцева¹² у листі до І. Стешенко писала: “Говорили мені актори, що нарешті «щось» хоча іще не все, не до кінця, але є спогади-відомості про Курбаса, з яких вони побачили, як високо освіченою*, доброю, визначальною індивідуальністю був геніальний митець-режисер, тому вони вважають, що дуже добре, що книжка появилася, вона дуже цінна, бо це перша ластівка**, за нею підуть труди, наукові дослідження, тощо...”¹³. У цей же час, у рамках роботи над виданням збірника, березільці написали листа “Зауваження ще живих”¹⁴ – проти перекручувань у працях про Леся Курбаса і “Березіль”. Листування березільців того періоду свідчить, що авторами листа були І. Стешенко та актор і режисер С. Бондарчук¹⁵. Дружина Леся Курбаса актриса В. Чистякова¹⁶ у листі до І. Стешенко відгукнулася про цей лист так: “Письмо твое получила вчера. Прочла. Очень умно и «кусливо»! Боюсь, что оно не увидит «света рампы»”¹⁷. Дійсно, тривалий час цей лист неможливо було опублікувати так само, як і індивідуальні листи-відгуки на праці про Леся Курбаса. А. Макаренко¹⁸ називав клопоти з листом “хождением по чистилищам”¹⁹. Важливо, що і серед самих колишніх акторів театру не було одностайності. Зокрема, актори Д. Мілютенко²⁰

¹⁰ Лабінський Микола Гнатович (1936 р. н.) – театрознавець, член Національної спілки письменників України.

¹¹ Див. прим. 1.

¹² Федорцева Софія Володимирівна (1900–1988) – українська актриса, народна артистка УРСР. У 1927–1960 рр. працювала в театрі “Березіль” (з 1935 – Харківському українському драматичному театрі ім. Т. Г. Шевченка).

* Підкреслення в тексті оригіналу.

** Підкреслення в тексті оригіналу.

¹³ Музей Михайла Старицького (далі – ММС). Книга надходжень (далі – КН)-8640 Л. – 2436.

¹⁴ Там само. КН-11756. – Рукописні документи (далі – РД)-1364.

¹⁵ Бондарчук Степан Корнійович (1886–1970) – український актор і режисер. Один із засновників “Молодого театру” (1916–1919), “Незалежного театру” (1921–1922). Працював у “Березолі” (1922–1925), драматичному театрі на Поділлі (1925–1926), Одеській держдрамі (1929). Очолював шосту майстерню “Березоля” в Одесі (1924–1925), Київський робітничий театр (1930) та ін.

¹⁶ Чистякова Валентина Миколаївна (1900–1984) – українська актриса, народна артистка УРСР та Узбецької РСР. Дружина і учениця Леся Курбаса. Сценічну діяльність почала 1918 р. у “Молодому театрі”. У 1919–1920 рр. працювала в Першому театрі УРСР ім. Шевченка, у 1920–1921 рр. – у “Кийдрамте”. У 1922–1959 рр. працювала у театрі “Березіль” (з 1935 р. – Харківський український драматичний театр ім. Т. Г. Шевченка). У 1959–1967 рр. – викладала в Харківському інституті мистецтв.

¹⁷ ММС. – КН-7839. – Л-1685.

¹⁸ Макаренко Андрій Григорович (1896–1968) – український актор, режисер і драматург.

¹⁹ ММС. – КН-7887. – Л-1733.

²⁰ Мілютенко Дмитро Омелянович (1899–1966) – український актор, народний артист СРСР. На сцені – з 1920 р. У 1927–1936 рр. працював у театрі “Березіль” (з

та Н. Ужвій²¹ не спростовували неправдивих фактів про Леся Курбаса, що були подані в монографіях, присвячених їм. Це викликало обурення і засудження серед їхніх колег. Крім того, під час роботи виник конфлікт між І. Стешенко та В. Васильком, упорядником збірки. В. Василько не сприйняв критику І. Стешенко про недоліки видання, про що написав обуреного листа: “М. Г. Лабінський, який був ініціатором видання книги спогадів про Олександра Степановича, ні у кого з Вас, що вважають тільки себе справжніми березильцями, не викликав довіри й підтримки його благородному починанню. Майже всі Ви посіли очікувальну позицію [...] Ви докоряєте мені, чому я не написав про постановки «Народного Малахія», «Мини Мазайла» та зв’язки Курбаса з Ахметелі²² і ще багато дечого. Я не написав про все те тому, що дбав про долю книги більше, ніж Ви думаєте про неї зараз”²³. Небайдужі березильці пильно стежили за ситуацією, що склалася. Обговорювали нові видання про Леся Курбаса та діячів його театру, перешкоди на найвищому рівні для висвітлення цієї теми. Режисер Г. Ігнатович²⁴, характеризує ситуацію, що склалася, писав: “В усій цій полеміці для мене ясно одне: зітнулися дві сили – пристосованці й непристосованці, або: ті, хто безнадійно зневірилися у торжестві правди чи вважають цю правду завчасною перед лицем забреханих «докторів», «кандидатів» і «народних» – з одного боку і з другого – ті, хто наївно гадає, що правда усе має верх, ті, хто вважає, що час наспів дати бій кривді, завданій імені людини, яка не могла й не може вже сама за себе сказати слово [...]”²⁵.

У листуванні акторів театру “Березіль”, що зберігається у фондах Музею видатних діячів української культури (МВДУК), чітко простежується, наскільки принципово відстоювала свої переконання Ірина Стешенко, як послідовно намагалась викорінювати ідеологічні викривлення, незважаючи на тогочасну політичну ситуацію. Чітко простежується її робота над збірником спогадів про Леся Курбаса. У фондовій колекції музею є спогади

1935 р. – Харківський український драматичний театр ім. Т. Г. Шевченка), у 1923–1927, 1936–1966 рр. – у Київському українському драматичному театрі ім. І. Франка.

²¹ Ужвій Наталя Михайлівна (1898–1986) – українська актриса, народна артистка СРСР. З 1918 р. брала участь у виставах аматорського драматичного гуртка в м. Золотоноші (Черкаська обл.), який 1922 р. було перетворено на пересувний театр при Наркомосі УРСР. У 1922–1923 рр. – актриса Першого театру Української Радянської Республіки ім. Шевченка в Києві, 1925–1926 рр. – Одеської держдрами, 1926–1936 рр. – театру “Березіль”. З 1936 р. працювала у Київському українському драматичному театрі ім. І. Франка. У 1954–1971 рр. – голова Українського театального товариства.

²² Ахметелі Олександр (Сандро) Васильович (1886–1937) – радянський грузинський театральний режисер, народний артист Грузинської РСР. У 1924–1935 рр. був головним режисером театру ім. Ш. Руставелі. У 1936 р. заарештований як “ворог народу”, у 1937 р. – розстріляний.

²³ ММС. – КН-8272. – Л-2068.

²⁴ Ігнатович Гнат Гнатович (справжнє прізвище Балінський; 1898–1978) – український режисер, актор, педагог, заслужений артист УРСР. У 1922–1925 рр. працював у театрі “Березіль”. У 1947–1948, 1953, 1960–1963 рр. – головний режисер Закарпатського обласного українського музично-драматичного театру.

²⁵ ММС. – КН-8307. – Л-2103.

Г. Ігнатовича, С. Федорцевої (1966), А. Макаренка (1963), Х. Шмаїна²⁶ (1965), з якими Ірина Стешенко активно листувалася, в тому числі, і про видання. У загальному зошиті²⁷ з написом “Спогади про Леся Курбаса. Amicus Plato, sed magis amica veritas”²⁸ є характеристика цих спогадів, поданих також і у виданні. Написано рецензії, очевидно, 1967 року. Загальний обсяг записів – 84 стор., починаються вони заголовком “Роздуми та зауваження щодо поданих у цій книзі матеріалів”²⁹.

Загалом, всі 34 рецензії складено досить детально, що свідчить, наскільки відповідально поставилася Ірина Стешенко до роботи над збіркою. Вона зауважує як граматичні й стилістичні помилки, так і фактологічні. Сучасники Ірини Стешенко відзначали її відмінну пам’ять, завдяки чому В. Чистякова, дружина Леся Курбаса, навіть дала їй доручення стежити за достовірністю свідчень, що подаються у публікаціях. Зокрема, в одному зі своїх листів вона писала: “Твоя документальна пам’ять, близкое и длительное творческое сотрудничество с Курбасом, с театром Березиль, дружба с нашей семьей, твое непосредственное участие в главнейших событиях творческой работы Курбаса являются безупречным корректором в деле увековечения его памяти. Из всех березильцев, только ты соединила в себе способности актрисы с литературным дарованием, потому твое редактирование будет не только литературным, но и документальным редактированием, восстанавливающим историческую правду”³⁰. У фондах МВДУК є довіреність В. Чистякової від 25 травня 1967 р., виписана на І. Стешенко у справі контролю за достовірністю друкованих матеріалів про Леся Курбаса. Однак на ній рукою І. Стешенко дописано: “После прочтения этой моей рецензии и «возмущения» Василька и Сердюка (н.а. СССР) – Чистякова лишила меня этой доверенности и назвала: «пошлой хулиганкой» – всецело подписавшись под «фантастическими домыслами» Вас. и Серд. 3/V1972 г. Ория”³¹.

Друга велика збірка статей і спогадів про Леся Курбаса, упорядкована М. Лабінським та Л. Танюком³², вийшла у 1987 р., до 100-річчя митця³³.

²⁶ Шмаїн Ханан Моїсейович (1902 – не раніше 1969) – радянський кінорежисер, сценарист. Навчався акторській майстерності в білоцерківській студії “Кийдрамте”.

²⁷ ММС. – КН-11779. – РД-1387.

²⁸ “Платон мені друг, але істина дорожча” (*латин.*).

²⁹ Позитивний відгук: П. Самійленко, Д. Власюк, О. Полторацький, Г. Юрчакова, О. Перегуда, Д. Антонович, Д. Козачковський, С. Мануйлович, М. Верхацький, Г. Ігнатович, М. Гольдблат, М. Станіславський, І. Мар’яненко, Ю. Лішанський, С. Свашенко, І. Авдієва. Позитивний із зауваженнями: Ю. Смолич, Л. Болобан, В. Василько. Негативний: Є. Стрелкова, А. Макаренко, Р. Черкашин, Г. Мацкевич, П. Масоха, Т. Демчук, Х. Водяний, С. Бондарчук, Ф. Радчук, О. Сердюк, С. Федорцева, І. Крига.

³⁰ ММС. – КН-8269. – Л-2065.

³¹ Там само. – КН-11757. – РД-1365.

³² Танюк Леся (Леонід) Степанович (1938–2016) – український політик, громадський діяч, режисер, сценарист, народний артист України.

³³ Леся Курбас: Статті и воспоминания о Лесе Курбасе. Литературное наследие / Сост.: М. Г. Лабинский, Л. С. Танюк. – М., 1987. – 463 с.

З 1960-х років і до сьогодні у періодиці та окремих виданнях друкувалися й інші спогади акторів, режисерів та інших діячів, яким пощастило бути знайомими і працювати разом з Лесем Курбасом. Тут варто виділити праці громадської діячки Н. Суворцової³⁴, композитора Ю. Мейтуса³⁵, актора і режисера Р. Черкашина³⁶, В. Чистякової³⁷. Велику кількість праць, які, однак, гостро критикувалися його колегами, написав актор Л. Сердюк³⁸.

Спогади Ірини Стешенко писалися в радянський час, а тому написані відповідно до тогочасних вимог і не позбавлені тенденційності та ідеологічної заангажованості. Серед них – спогади “Про навчителя мого і друга”, написані 1967 р.³⁹, спогади, опубліковані у вищезгаданому збірнику за редакцією В. С. Василька⁴⁰. Також 1987 р. театральний і громадський діяч Л. Танюк опублікував спогади Ірини Стешенко, написані на основі інтерв’ю⁴¹.

На сьогодні у фондах МВДУК також є неопублікований варіант спогадів Ірини Стешенко, який і представляємо до уваги читачів. Це загальний зошит з написом на обкладинці: “Спогади! Курбас”*. На першій сторінці напис: “Про Леся Курбаса!”. Спогади написані на 33-х пронумерованих сторінках. Також до них вкладено 3 додаткових аркуші, заповнених іншим почерком не встановленої на сьогоднішній день особи.

Документ публікується без будь-яких змін щодо правопису та мовно-стилістичних особливостей тексту. Скорочення розкрито у квадратних дужках.

³⁴ Суворцова Надія Віталіївна (1896–1985) – українська громадська діячка, журналіст, автор спогадів: *Суворцова Н. Лесь Курбас, 1917–1927–1937* / Публ. і вступ. ст. Н. Л. Лук’янової // Слово і час. – 1990. – № 5. – С. 59–46; *Коцюбинська М. Надія* // *Коцюбинська М. Мої обрії*. – К., 2004. – Т. 2. – С. 82–108.

³⁵ Мейтус Юлій Сергійович (1903–1997) – український радянський композитор, народний артист УРСР, заслужений діяч мистецтв Туркменської РСР та УРСР, лауреат Шевченківської премії. Автор спогадів: *Мейтус Ю.* Спогади про Леся Курбаса // *Музика*. – 1972. – № 2. – С. 14–19.

³⁶ Черкашин Роман Олексійович (1906–1993) – український актор, режисер, педагог, заслужений артист УРСР. З 1928 р. працював у театрі “Березіль”. З 1931 р. – викладач Харківського театального інституту. Автор спогадів: *Черкашин Р.* Ми – березильці: Театральні спогади-роздуми / Упоряд. В. Собіянський; передм. Н. Єрмакової. – Х., 2008. – 336 с. та ін.

³⁷ *Чистякова В.* Листи-спогади / Публ. Р. Черкашина // *Березіль*. – 1993. – № 3-4. – С. 156–178.

³⁸ Сердюк Лесь (Олександр) Іванович (1900–1988) – актор, режисер, педагог, народний артист СРСР. З 1922 р. працював у театрі “Березіль” (з 1935 р. – Харківський український драматичний театр ім. Т. Г. Шевченка), у 1957–1962 рр. – директор і художній керівник. З 1960 р. – професор Харківського інституту мистецтв. Автор спогадів: *Сердюк Л.* Здійснювати мрію // *Український театр*. – 1989. – № 2. – С. 3–5; *його ж.* Незабутнє: З спогадів // *Мистецтво*. – 1966. – № 5. – С. 19–22.

³⁹ *Стешенко І.* Про навчителя і друга // *Прапор*. – 1967. – № 12. – С. 88–92.

⁴⁰ *Йї ж.* Про навчителя мого і друга // *Лесь Курбас: спогади сучасників: зб.* / За ред. В. С. Василька, упоряд. М. Г. Лабінський. – К., 1969. – С. 166–172.

⁴¹ Ірина Стешенко. Про Леся Курбаса: розмова з акторкою і перекладачкою / Вів Л. Танюк // *Наука і культура. Україна: щорічник*. – К., 1987. – Вип. 21. – С. 390–397.

* Також написано і закреслено: “Леся Українка”.

ДОКУМЕНТ

І. Стешенко. Спогади про Леся Курбаса

Про Леся Курбаса!!

Небіжчик, Іван Олександрович Мар'яненко¹ сказав якось: “Коли Курбас заходить до кімнати, – то люстри починають танцювати і стіни сміються...”

Так, і справді, де б Курбас не з'являвся – все раптом завмирало, а потому відразу (немов переключаючись) починало тривати в мажорному життєстверджуючому ритмові (згучати в маж[орному], життєств[ерджуючому] реєстрі).

Особа Леся Курбаса була така велика, так високо стояла понад усіма нами, так підкоряла всіх нас своїм величним духом, своїм безмежним талантом, величезною ерудицією й творчою наснагою, що всі ми низько схилялися перед нашим Лесем, перейняті безмежною до нього любов'ю й повагою.

Мені випала щаслива доля працювати з Курбасом довший час і бути коло нього досить близько.

Курбас був не тільки талановитий актор у минулому, не тільки геніальний режисер у подальшому періоді своєї роботи на театрі, але він творив театральну культуру на Україні, маючи на меті покласти початок цілій низці розмаїтих театрів українських.

Тому-то МОБ (Мистецьке об'єднання “Березіль”) і складалося з кількох “майстерень”, які надалі мали розвинутися у відповідні заклади театральні.

Перша майстерня мала бути підвалиною майбутнього експериментального театру, друга – дитячого, четверта – професійно-виробничого (третю майстерню було засновано в Білій Церкві, а п'яту – в Баришполі).

Я познайомилася з Лесем Курбасом особисто в 1922-ому році, коли він повернувся до Києва з групою своїх учнів після перебування в Білій Церкві.

Тоді я ще вчилася в Муз[ично]-Драм[атичному] інституті ім. М. Лисенка, хоч і працювала вже в Першому укр[аїнському] драматичному театрі ім. Т. Шевченка, до якого взяв мене (разом із групою учнів) мій перший педагог Олександр Леонид[ович] Загаров², що 1922-го року (якщо мене не зраджує моя пам'ять) виїхав за кордон.

Ми (учні інституту) прочули, що Курбас у Києві й запалилися бажанням залучити його до нас, яко педагога.

Отож Зіна Пігулович (пізніше – дружина Фавста Лопатинського³) і я подалися ми на кол[ишню] Лютеранську вул. (де мешкав тоді Леся Степанович) запрошувати його до нас викладати свою “систему”, а Валю Чистякову просили працювати з нами над пластичним рухом. Обоє погодилися і ми, щасливі, повернулися до наших товаришів, несучи їм радісну звістку.

Курбас і Чистякова працювали з нами в інституті якийсь час, аж згодом Леся Степанович заснував свою власну студію й пішов з Інституту.

В своїй студії Курбас розпочав роботу над поставою “Газ”⁴ (п'єса Г. Кайзера), зробивши перед тим “Рур”⁵ і “Жовтень”⁶.

Весна. 1923 рік. Полтава. Так званий – “Совдом” (Советский дом).

У тому “Совдомі” живемо ми, шевченківці, і граємо разом із групою полтавських аматорів-співаків, що виставляють свої постанови в тому ж таки приміщенні двічі на тиждень.

До полтавської групи аматорів (у 1923 році) належав і Іван Козловський⁷ (чи не чільною роллю в ній граючи?!)

В них у репертуарі були такі опери як: “Аїда”⁸, “Євген Онегін”⁹ (Ленський – Ів. Козловський), “Корневільські Дзвони”¹⁰ (Греніше – Ів. Козловський), оперета ішла в них “Сільва”¹¹ (у якій Ів[ан] Сем[енович] грав із величезним успіхом роллю Боні) тощо.

Отож, працювали ми собі разом, допоки оперовці не спричинилися до пожежі. Після вистави “Аїда” зайнявся й згорів міський театр полтавський і ми перейшли грати в якийсь клуб (не пригадую собі точно, в який саме) аж раптом дістаємо з Києва листи із запрошенням приєднатися до групи молоді, що працює під керівництвом Леся Курбаса, й узяти участь у роботі нової театральної майстерні (№ 4) Мистецького об’єднання “Березіль”, яка там засновується.

Запрошення дістали, як старші товариші (відомі актори), так і ми, молодь. Із старших, поважних уже, запрошено було до “Березоля” тов. Замичковського Івана Едуардовича¹² та тов. Мещерську Ганну Юхимівну¹³, а з молоді – Радчука Фед[ора]¹⁴ та його дружину Вікторію Горенко, а також Леся Сердюка й мене.

т. Замичковський та Мещерська дуже образилися на Леся Степановича. Мовляв, і як тому Курбасові могло таке в голову впасти – нас до себе запрошувати! Та невже ж ми – клокви які, абощо, щоб ото догори ногами по сцені ходити та кульбіти викручувати й таке інше, й таке інше...

Звичайно, до Курбаса вони не поїхали, а разом із театром ім. Шевченка подалися пізніше до Одеси, де й працювали до кінця.

Горенко теж не схотіла їхати і Радчук приїхав до “Березоля” сам.

Я ж – в одну душу – вертати до Києва й працювати за всяку ціну з Курбасом.

Перебалакавши про все з Лесем, я остаточно вирішила залишитися в його театрі. Довелося тільки поїхати ще тижнів на два до Ромен, допоки шевченківці введуть нам заміну, а звідтам уже назад до Києва вертати.

Не можу не згадати при цій нагоді чудового товариша й друга нашого брата-актора – Івана Петровича Кавалеридзе¹⁵.

Працюючи в Першому драматичному театрі ім. Шевченка протягом 1920-го, 21-го, 22-го року – ми діставали платню мільйонами, мільярдами папірців, за які майже нічого не можна було купити. Фунт цибулі коштував тоді двісті тисяч. Ну, то ми всенький час і ходили голодні. А Іван Петрович, який мав тут справи і вельми шанував деяких наших акторів, приїжджаючи до Києва щоразу запрошував нас до себе і частував різними смачними речами. Ніколи не забуду я тих білих запашних булок та чорного кав’яру!

Ми грали в колишньому театрі “Бергонье” (Фундуклеївська вул., 5)¹⁶, і там же на другому поверсі містився й невеличкий готель (кілька номерів), що в ньому зупинявся Іван Петрович, приїжджаючи з Ромен, де він тоді постійно мешкав. А коли театр ім. Шевченка поїхав улітку 1923-го року до Ромен на гастролі, Іван Петрович і там виявляв нам якнайбільшу прихильність – допомагав нам і пригощував чим міг і як міг.

А в Ромнах було нам також не з медом. Приміром, я й Сердюк жилися за весь час там перебування – лишень хлібом із редькою та й уже, щоб мати змогу виїхати звідтам і розпочати роботу з Курбасом.

Отже, тільки-но збігло два тижні, ми з Сердюком покинули в Ромнах театр ім. Шевченка й подалися до Києва, в розпорядження Леся Курбаса.

Не буду докладно повторювати те, що відомо всім. У Києві саме працювало три майстерні (на Хрещатику, 29) в приміщенні якогось колишнього клубу.

В першій майстерні (експериментальній) зібралася вся молодь, у другій (майбутній дитячий театр), якою керував Фавст Лопатинський – було багато молоді, що перейшла до “Березоля” з театального інституту, а в четвертій майстерні (майбутній виробничий театр) Курбас згуртував акторів-професіоналів, що він їх покликав з усіх театрів України.

На моє розуміння цікавили Курбаса з одного боку хороші гнучкі актори-професіонали, а з другого – молоді ентузіасти, які стояли за “активність, за організованість,

Лесь Курбас у спогадах Ірини Стешенко

за темп, [...] за останнє слово науки, за сучасність”, які офірували все, щоб творити нове мистецтво. Працювали-бо перший час безкоштовно (годувала нас 45-а дивізія, а прибутків не мали ще ніяких).

У числі першому березільського двотижневика “Барикади Театру” (20 XI.1923 р.) Лесь Курбас закінчує свого дописа про “Березіль” такими словами:

“Скептиків в шию!

Біографічне:

Заснований в минулому році в березні місяці. Своє коріння бере з «Молодого Театру». Виявляє в прямій лінії мистецькі тенденції нової української театральної мислі від її народження в «Молодому Театрі» в переродженому Жовтнем вигляді. Гуртує тих самих і дуже багато нових”.

Дуже багато нових!

Отож, ми й були оті “нові”, що їх згуртувалося коло Курбаса таки й справді багатенько.

І от перша наша (4-ої майстерні) професійна вистава.

Курбас має ставити інсценівку “Джیمмі Гігінз”¹⁷ (за романом Синклера).

Готової п’єси немає.

Треба її писати.

Як же воно буде?

Тим часом у майстернях “Березоля” провадяться розмаїті поточні заняття. Система, – робимо етюди; працюємо над сценічним рухом; вправляємося з пластики; ритмики тощо; вдаємося до акробатики, яку викладала нам наш постійний хореограф (учениця й помічниця Броніслави Ніжинської¹⁸) – Надія Шуварська.

Та й одчайдушні ж були ми тоді, – всі без винятку!

Приміром, таке:

Курбас мав десь пізніше ставити Шекспірового “Макбета” і планував танок відьом (акробатичний). Отож Надія Шуварська¹⁹ й готувала майбутніх виконавиць ролей відьом до того танку, тренуючи їх з акробатики; я особисто (що мала грати одну з відьом), не вагаючись, “з ходу” почала робити рундати, каскади тощо, хоч не мала ніякої до того підготовки.

Але всі ми були ентузіасти й анічогісінько не боялись!

Навіть Іван Олександрович Мар’яненко, вже поважна на той час людина, ставав поруч нас, молодих, і робив з нами разом пластичні вправи.

Отже, – “Джیمмі Гігінз”...

Одного чудового дня вивішується в “Березолі” така об’ява (якщо мене не зраджує моя пам’ять):

“Джиммі Гігінз” –

Європейсько-Американський концерт:

Англія – В. Василько-Міляїв

Америка – П. Долина²⁰

Німеччина – І. Мар’яненко

Франція – Л. Гаккебуш²¹

Росія – С. Бондарчук

Сербія – Н. Карпенко²²

Бельгія – О. Стешенко.

Завтра, мовляв, репетиція. Мати при собі папір та олівці.

Все.

Що таке? Який концерт?

Ніхто нічого не тямить.

І от, другого дня, збираємося ми, вищезгадані виконавці, й чекаємо цікаві – що ж воно буде?!

Посідали ми всі довкола круглого (пригадую!) столу й чекаємо...

А Курбас палить цигарку за цигаркою і ходить мовчки по кімнаті.

Довга павза. Ми мовчимо – ані пари з уст.

Нарешті, Лесь каже приблизно таке:

– Ну, товариші, пишть. Ти, Васю (це до Василька), маєш перші слова. Записуй: “Тут говорить Англія”. – Іване Олександровичу, прошу, ваш текст: “Тут німецька біржа”. – Васю – тепер твоє: “Чи діждемось від вас, нарешті, прийняття наших пропозицій?” – Іване Олександровичу: “Чи діждемось від вас, нарешті, прийняття наших пропозицій?” і т. д. і т. д.

Й отак, диктуючи кожному з виконавців його текст, Курбас записав першу сцену своєї інсценівки “Джиммі Гігінза”.

Друга сцена – Джиммі та Ліззі.

Теж саме.

І так було до самого кінця.

Всю свою п’єсу Курбас продиктував нам, виконавцям, з голови, не маючи в себе жодних нотаток, нічого записаного на папері.

А по тому було зведено всі сцени, й таким робом повстала його інсценівка, в якій уже не змінювалося нічого.

Далі він почав працювати над майбутньою виставою.

Першу сцену Курбас розв’язував як розмову (власне, суперечку) Держав по телеграфу. Лесь учив нас чогось схожого до азбуки Морзе, тобто всі свої репліки Держави вистукували кілочками по бильцях станків (що на них кожен з нас стояв) і водночас виголошували свій текст. Сцена кінчалася собачим гарчанням: Держави гавкали одна на одну, не поладнавши.

Темно.

Починалася війна.

Вистава, очевидно, була в Курбаса внутрішнє зовсім готова й народжувалася дуже швидко в акторському матеріалі.

Дуже багато працював Курбас із Бучмою, який грав Джиммі.

Мені здається, що та робота з Курбасом над Джиммі була для Бучми²³ поворотним пунктом у його акторській майстерності. Курбас працював з ним дуже завзято, передаючи йому все, що тільки може дати акторові такий видатний майстер, як Курбас; і треба правду сказати, що Бучма слухався Леся Степановича з півслова, і брав від свого навчителя все, що було в його змозі.

Бронек і жив на той час у Курбаса і цілком був під його величезним впливом.

Вважаю, що разом із новим театральним напрямком, що його запровадив на Україні Лесь Курбас, народився й Бучма, яко актор, і далі вже пішов тим шляхом, який проклав йому Курбас, творячи нові образи – спочатку під Курбасовим керівництвом, а згодом – самотужки. Всі хвалили-вихваляли особисто Бучму й інших акторів, забуваючи, що за всіма нами стояла могутня, але глядачеві незрима, постать учителя й вихователя нашого – Леся Курбаса.

Ніколи він нікому й нічого не нав’язував. Ніколи!

І “преднамеренно ошибаються” (як колись ввічливо висловлювалися, коли хто брехав) ті дослідники, котрі шийють Курбасові такі якості (й діла), яких у нього зроду не було!

Тут справа зовсім інша.

Леесь Курбас у спогадах Ірини Стешенко

Курбас мав чарівний хист витягати з актора те, об чім той сам не мав жоднісінької уяви.

Курбас скеровував актора в потрібному задля зображуваного образу ритмові.

Адже ж актор, за дефініцією Курбаса, – це “людина, що вміє тривати в наміченому уявою ритмові”...

Курбас скеровував уяву актора на потрібний образ тощо, але Курбас актора не силував; розтлумачуючи й показуючи виконавцеві, що саме треба зробити, Леесь завше додавав: “щось такого...” тобто, щось у такому плані, але таке, щоб було органічне для виконавця особисто!²⁴

Тим часом інші режисери працювали над черговими поставами.

До речі буде тут зауважити, що Леесь Степанович обов’язково проглядав і випускав роботи своїх учнів – молодих режисерів, але до обсади їхньої ніколи не втручався і нікого з виконавців їм не нав’язував. Тут кожен постановник мав собі волю.

Але ж часто-густо траплялися й такі випадки, коли тижнів за два до прем’єри Леесь Степанович приходив на пробу, проглядав зроблене і кардинально переробляв роботи своїх учнів.

До роботи Василя Степановича Василька й Фавста Лопатинського – Курбас не втручався зовсім.

А з Борисом Тягном²⁵ було, приміром, таке:

Тягно ставив “Жакерію”²⁶ (Меріме). Працювали ми довго над тією постановою і, коли вона була вже майже готова, прийшов Леесь Степанович і все абсолютно поміняв, так що постава “Жакерія” фактично належить Курбасові.

І брата Жана робив Бучма не сам, а все з тим же Курбасом.

Приблизно те ж саме трапилося пізніше й з постановою Шіллерового “Фієско”²⁷, що над ним працював Я. Бортник²⁸, а зробив “Фієско”, в такому вигляді, як він ішов, – Курбас.

Так було й з “Плацдармом”²⁹ (що його робив Балабан³⁰), так було й з “Тетнулдом”³¹ (реж[исер] В. Склярєнко³²) тощо.

Оскільки мистецтво театру “Березіль” було “тільки метод для пропаганди, перш за все, громадських і культурних устремлінь...”³³, то Курбас дбайливо плекав щонайменший паросток того культурного устремління в усіх нас укупі і в кожному зокрема.

Щодо мене особисто Леесь Степанович виявляв надзвичайну увагу і дбайливість³⁴.

Я володію французькою мовою і ще в двадцятих роках переклала кілька комедій з Мольєра для Першого Драматичного театру ім. Шевченка у Києві³⁵. Ставили ті комедії режисери О. М. Смирнов³⁴ та О. Вас. Іскандер³⁵, а замовив мені і редагував ті переклади Павло Григорович Тичина³⁶, який був на той час на посаді завіта в нашому театрі.

* Закреслено: Отже, з величезним успіхом і резонансом відбулася вистава “Джїмі Гїгїнз», (у якїй я згодом грала ролю Еллен, маючи чудового партнера Сергїя Івановича Каргальського, що грав Ласї Гренїча і працював зі мною над цією сценою).

Далї Курбас відновив “Гайдамаки” й уперше поставив Шекспїрового “Макбета” на українській сценї.

** “Барикади театру” № 1, стор. 1 (прим. І. Стешенко).

*** Написано іншим почерком: бо вважав, що за сімейною традицією і я буду совмещать искусство сцены с искусством литературы.

1929-го року, коли “Березіль” переїхав уже до Харкова, Видавництво “Рух”³⁷ запланувало видати збірку Мольєрових комедій у моєму перекладі.

Отож, відігравши якусь чергову виставу в театрі, я працювала ночами над своїми перекладами, готуючи їх до друку.

І щоночі хтось обережно стукав до моїх дверей, але ж на мос: “Прошу!” ніхто до кімнати не заходив. Тільки двері тихесенько прочинялися і чиясь таємнича рука простягала мені шоколадку.

То був Лесь Степанович.

Це в такий спосіб Курбас “підсоложував” мені нічну літературну роботу, високо цінячи, що акторка його театру зугарна перекласти художній твір з іноземної мови.

В сезоні 1927–1928 рр. до Радянського Союзу приїздив Анрі Барбюс³⁸ і завітав також до Харкова, а відтак і на виставу театру “Березіль”.

Саме йшов у нас “Яблуневий полон”³⁹ (Дніпровського).

По другій дії, в антракті, всіх нас покликано на сцену, – Барбюс мав сказати до присутніх кілька привітальних слів.

Оскільки я була в гримі й костюмі, то ховалася поза спинами товаришів, щоб не було мене видно.

Раптом підходить до мене Саша Савицький (був у нас такий чудовий помреж – маг і чарівник за лаштунками) та й каже схвильовано:

– Іди мерщій, тебе Лесь Степанович кличе*.

Курбас дивився мені в вічі пильно, настійливо, лагідно й прошепотів тільки дві слова – “Орисю, треба негайно все це перекласти...”

Я зрозуміла чого він хотів.

Коло Барбюса стояв офіційний його перекладач, що мав перекласти глядачам Барбюсові слова, тільки-но той скінчить свою промову.

Курбасові йшлося про те, щоб акторка його театру, яка саме грає у виставі і аж ніяк не готувалася до непередбаченого виступу, змогла вийти на передкін і перекласти експромтом те, що говорив французькою мовою Анрі Барбюс.

Роздумувати я не мала часу.

Переступити Курбасову волю я не могла^{40**}.

* Закреслено: Я підійшла до Курбаса, що стояв на другому боці сцени й до мене повернулося бліде-бліде обличчя, на якому блискотіли великі очі, обтінені широкими чорними бровима.

** Закреслено: Тож почала я уважно прислухатися до того, що промовляв Барбюс.

Не тямлю вже, яким робом, але мені пощастило-таки вискочити з тієї халепи досить щасливо.

Тільки-но Барбюс замовк, а перекладач той налагодився був розпочати, як я, несподівано для нього, впала йому в річ й заходилася перекладати глядачам Барбюсову промову.

Не маю жодної уяви, як воно виглядало збоку. Не пам’ятала-бо себе, коли говорила. Але товариші казали, що все було гаразд і дуже зворушливо виглядала. Проте, дехто з товаришів позабігали хто й зна куди та поховалися по різних закутках за лаштунками, щоб не бачити й не чути того, що робиться на кону, – так-бо боялися мого провалу.

А Лесь Степанович дякував щиро за те, що я справдила його надії й не осоромила нашого “культурного осередку”.

Лесь Курбас у спогадах Ірини Стешенко

За лаштунками Курбас поцілував мене рвійно і вдячно, і не було в житті моїм хвилини щасливішої за ту хвилину великого піднесення, хвилину близькості душевної з великою, коханою, глибоко шанованою людиною, з навчителем, що звірився на мене, повірив у мене, і був мені вдячний уже за те, що він у мені виховав.

ММС. – КН-11505. – РД-1113.

КОМЕНТАРІ

1. Мар'яненко Іван Олександрович (справжнє прізвище Петлішенко; 1878–1962) – український актор, режисер, педагог, народний артист СРСР. Грав у трупах М. Кропивницького, О. Сулова, Ф. Волика, Театрі М. Садовського та ін. У 1923 р. вступив до мистецького об'єднання “Березіль”, де працював до 1958 р. Викладав у Музично-драматичному інституті ім. М. В. Лисенка та у Харківському музично-драматичному інституті.
2. Загаров Олександр Леонідович (1877–1941) – російський та український актор і режисер, заслужений діяч мистецтв РРФСР.
3. Лопатинський Фавст Львович (1899–1937) – актор і режисер театру і кіно. У 1915–1923 рр. працював у театрах України, з 1925 р. – на Київській та Одеській кіно-фабриках.
4. “Газ II” – п'єса Г. Кайзера (1919). Частина експресіоністичної трилогії “Корал” (1916) / “Газ” (1918) / “Газ II” (1919).
5. “Рур” – сценічна композиція театру “Березіль”.
6. “Жовтень” – вистава, створена творчим колективом театру “Березіль”.
7. Козловський Іван Семенович (1900–1993) – український і російський співак, народний артист СРСР. Відомий виконавець українських народних пісень. У 1919–1924 рр. служив у Червоній армії і брав участь у виставах Полтавського пересувного музично-драматичного театру. В 1924 р. був солістом Харківської опери, у 1926–1954 рр. – Великого театру (Москва).
8. “Аїда” – опера Джузеппе Верді (1871). Сценарій написав французький єгиптолог Марієтт.
9. “Євгеній Онєгін” – опера Петра Чайковського (1878) за однойменним романом у віршах Олександра Пушкіна.
10. “Корневільські дзвони” – оперета Р. Планкета (1877).
11. “Сільва” – оперета Імре Кальмана (1915).
12. Замичковський Іван Едуардович (1869–1931) – український актор театру і кіно. Сценічну діяльність почав 1887 р. у театрі російської оперети І. Я. Сетова (Київ). У 1919–25 рр. працював у театрі ім. Т. Шевченка (нині у м. Дніпро), у 1925–1931 рр. у театрі ім. Жовтневої революції (Одеса).
13. Мещерська Ганна Юхимівна (справжнє прізвище Пащенко; 1876–1951) – українська актриса, народна артистка УРСР. З 1895 р. грала в театрах Черкас, Києва, Харкова, Полтави, Дніпропетровська. У 1927–1951 рр. – в Одеському українському драматичному театрі.
14. Радчук Федір Іванович (1901–1986) – український актор, народний артист УРСР. У 1922–1965 рр. працював у театрі “Березіль” (з 1935 р. – Харківський український драматичний театр ім. Т. Г. Шевченка).
15. Кавалерідзе Іван Петрович (1887–1978) – український скульптор, кінорежисер, драматург, народний артист УРСР.

16. Нині – Національний академічний театр російської драми ім. Лесі Українки (вул. Б. Хмельницького, 5).
17. “Джінні Гігінз” – антивоєнний роман Е. Сінклера (1919).
18. Ніжинська Броніслава Хомівна (1891–1972) – балерина і хореограф польського походження. Перша жінка-хореограф в історії танцю.
19. Шуварська Надія – балетмейстер. У 1922–1926 рр. – головний хореограф мистецького об’єднання “Березіль”.
20. Долина Павло Трохимович (1888–1955) – український актор і режисер театру і кіно. Працював у “Молодому театрі” (1918–1919), “Киїдрамте” (1920–1921), “Березолі” (1922–1927 з перервами), на Одеській кінофабриці (1925–1929), в “Українфільмі” (1929–1940), “Техфільмі” (1941–1943). У 1948–1955 рр. – директор Київського музею театрального мистецтва.
21. Гаккебуш Любов Михайлівна (1888–1947) – актриса, народна артистка УРСР. Працювала у театрі “Березіль” (1922–1926, 1941–1944; з 1935 р. – Харківський український драматичний театр ім. Т. Г. Шевченка), Одеському українському музично-драматичному театрі ім. Жовтневої революції (1926–1928, 1939–1941), Харківському Червонозаводському українському драматичному театрі (1928–1933), Донецькому українському музично-драматичному театрі (1933–1935). Викладала в Київському інституті театрального мистецтва.
22. Карпенко Н. – особа не встановлена.
23. Бучма Амвросій Максиміліанович (1891–1957) – український актор, режисер, педагог, народний артист СРСР. Працював у театрах Львова, Києва, Черкас, Херсона, Житомира. У 1922–1936 рр. (з перервою) – у театрі “Березіль”, у 1936–1957 рр. – в Київському українському драматичному театрі ім. І. Франка. У 1945–1948 рр. – художній керівник Київської кіностудії художніх фільмів.
24. Написано іншим почерком: Только в зрелом возрасте, посвятив многие годы переводам Шекспировских пьес, вдумавшись и вчитавшись в Шекспира я поняла талантливый замысел Курбаса, поставившего Макбета в ??? условной традиционности английского театра времен Елизаветы..., что резко контрастировало с огромным содержанием, которое подчеркивалось режиссером всеми красками театральных жанров от трагедии – до буффонады.
25. Тягно Борис Хомич (1904–1964) – український режисер, педагог, народний артист УРСР. Учень Леся Курбаса. Працював у театрі “Березіль” з 1926 р. Був режисером у театрах Дніпропетровська, Дніпродзержинська, Одеси. З 1948 р. – головний режисер Львівського українського драматичного театру ім. М. Заньковецької.
26. “Жакерія” – історична драма-хроніка П. Меріме (1828).
27. “Змова Фієско в Генуї” – п’єса Ф. Шиллера, (1783), яку він називав “республіканською трагедією”.
28. Бортник Януарій Дем’янович (1897–1938) – український режисер. Працював у “Тернопільських театральних вечорах” (1915–1917), “Киїдрамте” (1920–1921), мистецькому об’єднанні “Березіль” (1922–1928), театрі “Веселий пролетар” (1927–1930), харківських театрах музичної комедії (1930–1933) і Революції (1931–1937) та ін.
29. “Плацдарм” – п’єса М. Ірчана (1931).
30. Балабан Борис Олександрович (1905–1959) – український режисер і актор, заслужений артист УРСР. У 1922–1929 рр. проходив підготовку в режисерській

Леся Курбас у спогадах Ірини Стешенко

лабораторії і був актором мистецького об'єднання "Березіль". У 1929–1934 рр. – очолював Харківський театр музичної комедії, у 1944–1947 рр. – Київський театр оперети. У 1934–1944 рр. працював у Москві. У 1949–1959 рр. – в Київському українському драматичному театрі ім. І. Франка.

31. "Тетнулд" – п'єса Ш. Дадіані.

32. Склярєнко Володимир Михайлович (1907–1984) – український режисер, народний артист УРСР. До 1935 р. працював в мистецькому об'єднанні "Березіль". У 1935–1944 рр. – головний режисер Харківського, а в 1944–1947 рр. – Львівського ТЮГів. Головний режисер театрів опери та балету у Львові (1947–1952), Харкові (1952–1954), Києві (1954–1962). У 1962–1964 рр. – художній керівник Київського українського драматичного театру ім. І. Франка. Викладав у драматичній студії театру "Березіль", Харківському і Київському театральних інститутах, у Київському інституті культури.

33. Перший державний драматичний театр УРСР ім. Шевченка – засновано 1918 р. у Києві як Державний драматичний театр. Перейменовано 1919 р. Нині – Дніпровський академічний український музично-драматичний театр імені Т. Г. Шевченка.

34. Смирнов Олексій Максимович (1890–1942) – режисер театру і кіно, педагог. Працював у Першому театрі Української Радянської Республіки ім. Шевченка, Київському українському драматичному театрі ім. І. Франка, Червонозаводському театрі (Харків), у театрах Одеси, Чернігова, Донецька. З 1931 р. працював у Ленінграді.

35. Іскандер О. Васильович – режисер.

36. Тичина Павло Григорович (1891–1967) – поет, державний і громадський діяч, академік АН УРСР. У 1941–1943 рр. очолював Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР. У 1943–1948 рр. – міністр освіти УРСР. У 1953–1959 рр. – голова Верховної Ради УРСР.

37. "Рух" – українське кооперативне видавництво, засноване 1917 р. у м. Вовчанську (Харківська обл.), у 1921 р. перенесене до Харкова. Видавало здебільшого твори українських дореволюційних письменників у серіях, призначених для масового поширення. Деякі з видань видавництво не змогло завершити, оскільки у 1933 р. було ліквідовано як приватне кооперативне видавництво.

38. Барбюс Анрі (1873–1935) – французький письменник-марксист, журналіст. Почесний іноземний член АН СРСР.

39. "Яблуневий полон" – п'єса І. Дніпровського (1926).

40. Написано іншим почерком: В волнении и тревоге, с которыми я вслушивалась в французские слова, произносимые Барбюсом, я все время ощущала взгляд Курбаса, бодрящий и ведущий, этот взгляд вел меня, направлял меня и я легко произнесла украинские слова для перевода.

Курбас поцеловал меня порывисто и благодарно и не было в моей жизни минуты счастливее этой минуты большой приподнятости, минуты близости душевной с большим любимым, глубоко почитаемым человеком, учителем, доверившим мне, поверившему в меня и благодарному мне же за то, что он воспитал во мне.

Мысли Курбаса простирались широко за пределы Украины, – он думал о возможных гастрольных поездках нашего театра за границу. Он был человеком, мечтающим показать Западу большое мастерство театральной советской Украины,

Наталя ГРАБАР

он был гордым и честолюбивым патриотом своей Родины стремящимся во имя Родины и для народа создать немеркнущие произведения искусства и вписать их в золотую книгу истории.

Его нет физически, но дело его жизни и творчества не забудется – след их жив и плодотворен.

Наталя Грабар (Київ). **Лесь Курбас у спогадах Ірини Стешенко**

Друкується варіант мемуарного нарису онуки Михайла Старицького – Ірини Стешенко, присвячений постаті Леся Курбаса. Описується внутрішнє життя театру “Березиль”, стиль роботи Курбаса з акторами, підготовка до вистав.

Ключові слова: спогади, Курбас, “Березиль”, театр.

Наталя Грабар (Киев). **Лесь Курбас в воспоминаниях Ирины Стешенко**

Печатается вариант мемуарного очерка внучки Михаила Старицкого – Ирины Стешенко, посвященный личности Леся Курбаса. Описывается внутренняя жизнь театра “Березиль”, стиль работы Курбаса с актерами, подготовка к представлениям.

Ключевые слова: воспоминания, Курбас, “Березиль”, театр.

Natalia Hrabar (Kyiv). **The Figure of Les Kurbas as Presented in Iryna Steshenko's Memories**

The article is a memoir essay by Mykhailo Starytsky's granddaughter, Iryna Steshenko, dedicated to Les Kurbas. The document describes the inner life of the theater of “Berezil”, Kurbas's work with the actors, and preparations for performances.

Key words: memories, Kurbas, “Berezil”, theater.